

TARİX

UOT 94 “16\18”

QAFQAZ ÜZƏRİNDƏ QƏRB MANDATLIĞI MƏSƏLƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN MÖVQEYİ

İSMAYIL MUSA

Bakı Dövlət Universiteti

Ismayil_musa@rambler.ru

Məqalədə Qafqaz üzərində Qərb mandatlığı məsələsinin ortaya çıxmasının səbəbləri araşdırılır. İşdə habelə regiona mandat sisteminin tətbiqi ilə bağlı Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və ABŞ-ın maraqları və imkanları nəzərdən keçirilir. Başlıca diqqət isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mandat sisteminə münasibətinin tədqiqatına yönəldilir.

Açar sözlər: Paris (Versal) konfransı, mandat sistemi, AXC, Sülh nümayəndəliyi, maraqlar

Qafqazdakı ingilis qoşunlarının italyanlarla əvəzlənməsi və ümumiyyətlə isə, region (Azərbaycan) üzərindəki Qərb mandatlığı məsələləri zəmanənin dövlətlərarası münasibətlərində mühüm yer tuturdu. Qafqaz dövlətləri arasında Qərb mandatlığına münasibətdə fərqli yanaşmalar mövcud idi. Ancaq əlverişsiz beynəlxalq şərait Azərbaycanın mandatlıqla razılaşmasını şərtləndirirdi.

Bu, bir tərəfdən, Müttəfiqlərin ümumrusiya məsələsinin həllinə qədər Qafqaz cümhuriyyətlərinin müstəqilliyinin müzakirəsi və tanınması ilə məşğul olmaq siyasətindən irəli gəlirdi. Digər tərəfdən də, Azərbaycan ciddi xarici təhlükə (Rusiyanın gözlənilən təcavüzü) ilə üzləşdiyindən himayəyə kəskin ehtiyac duyurdu (1). Osmanlının böyük hərbdəki uğursuzluğu Azərbaycanı doğma himayədən məhrum etmişdi. Buna görə də nəzərlər Qərb dövlətlərinə yönəlmişdi.

Belə bir şəraitdə, Ə.Topçubaşının qeyd etdiyi kimi, Müttəfiqlərə deyil, yalnız “məğlublara qarşı güclü olan Sülh konfransının və onun “hələlik ölü doğulmuş uşağı”na oxşayan Millətlər Cəmiyyətinin mandatlıq sistemi ideyası ortalığa atıldı. Maraqlıdır ki, Qafqazda nüfuz dairələri uğrunda bir-birləri ilə çəkişən “qaliblər” regiona dair mandatı qazanmaqda çox da maraqlı və həvəsli görünmürdülər.

Müttəfiqlərin Qafqaz mandatına dair baxışları, istinad etdikləri amillər və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC-nin) mövqeyi məsələlərinin bir sıra

maraqlı məqamları problemətrafi diplomatik mənzərənin aydınlaşdırılmasına imkan verir.

1. Böyük Britaniya hökuməti belə hesab edirdi ki:

- ingilislər Qafqaza müvəqqəti missiya – onun problemlərinin Sülh konfransı tərəfindən həllinədək regionda asayışı saxlamaq üçün gəlmişlər;
- Qafqazın (Azərbaycanın) ingilis imperiyasına qatılması mümkünsüzdür;
- imperiyanın hüdudlarının genişləndirilməsinə deyil, yeni işğal olunan ərazilərin əldə saxlanılmasına üstünlük verilməlidir;
- Qafqaz xalqlarının münasibətlərindəki gərginlik və sərbətsizlik onların idarəçiliyini çətinləşdirir;
- ABŞ ilə Fransanın regiona buraxılmaları və orada möhkəmlənmələrinə şərait yaradılması arzuolunmaz və yolverilməzdir. Buna görə də, ingilis qoşunları italyan hissələri ilə əvəzlənməlidirlər. Yalnız bu cür əvəzlənmə İngiltərənin maraqları və Yaxın Şərqdəki qüvvələr tarazlığı baxımından sərfəlidir.

Böyük Britaniya hökumətinin Qafqazdan (Azərbaycandan) çəkilmək qərarına – ingilislərlə italyanlar arasında 1919-cu il martın 24-də bağlanan gizli ilkin sazişə (2, 365) də məhz yuxarıda sadalananların kontekstində yanaşılmalıdır. Qərar barədə general Tomson vasitəsi ilə məlumatlandırılan (10.V.1919) Azərbaycan hökuməti ciddi rahatsızlıq keçirmişdi. Bununla əlaqədar isə general bildirmişdi ki, bu dəyişmə yalnız hərbi səciyyə daşıyır və səlahiyyətlər məsələsinə təsir etməyəcəkdir.

Tomson üçün də gözlənilməz olan bu qərarı o, “zorakılıq aktı və yeni yaranan respublikalara qarşı xəyanət” kimi qiymətləndirmişdi. AXC hökuməti və onun Parisdəki Sülh nümayəndəliyi Antantanın Rusiyadakı “ağ general-lar”la yaxınlaşmasından daha da əndişələnirdi. Buna görə də ingilislərin italyanlarla əvəzlənməsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsinə çoxlu, ancaq əbəs sözlər göstərildi. Tomson qoşunların çıxarılmasına dair həm Böyük Britaniya hökumətində, həm də Sülh konfransında qərara gəlmədiyini bildirmişdi.

İngilislərin Qafqaza (Azərbaycana) dair mövqeyindəki dəyişikliklər və çağdaş şəraitin sərt tələbi (Şimal təhlükəsinə qarşı möhkəm arxa tapılması) “bizi yeni istiqamət götürməyə, italyanlara doğru addımlamağa məcbur edirdi” (Ə.Topçubaşı). Azərbaycanın dövlət başçısı bunu həm də ölkəmizlə bağlı siyasətin bizziz yürüdülməsi və onun çox çətin anlaşılan şəkildə meydana çıxması ilə əlaqələndirirdi.

2. İtaliya hökumətinə görə:

- onun Qafqazdakı maraqları yalnız iqtisadi səciyyə daşıyırdı;
- göndəricəlik ordu heç də işğalçılıq məqsədi güdməyəcək, jandarm rolunu oynamayacaq və ancaq iqtisadi-mədəni niyyətlərə xidmət edəcəkdə;
- regionda üç-beş ildən artıq qalmamaq nəzərdə tutulurdu;
- bu müddətdə Qafqaz cümhuriyyətlərinin konfederasiya yaradaraq güclənmələri və talelərini özlərinin həll etmələri istənilirdi. Rusiya Fede-

rativ Cümhuriyyəti yaranarsa Qafqaz Konfederasiyasının da ona qoşulacağı təqdirdə italyan qoşunları regionu tərk edəcəkdilər;

- italyan qoşunları Denikin və digərləri ilə savaşımayacaqdı;
- Qafqazın öz ordusunu yaratması və İtaliyanın da ona yardım göstərməsi mümkün idi.

Bu və digər mülahizələrdən çıxış edən İtaliya ləngimədən Qafqaza (Azərbaycana) “himayə”yə başladı. Savoyya şahzadəsinin rəhbərliyi ilə ilk missiya (16.V.1919) və polkovnik M.Qabbanın başçılığı ilə hərbi heyət (22.V.1919) Bakıya gəlib AXC hökuməti ilə danışıqlar apardılar. Müzakirələrdə Denikin təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycan ordusunun qüvvətləndirilməsinə dair müəyyən vədlər verildi. Ancaq italyan nümayəndəliklərini, əsasən, Azərbaycanın xammal ehtiyatlarından istifadə maraqlandırır.

Parisdəki Sülh nümayəndəliyimiz də italyanların ingilisləri əvəzləməsi və mandatlıqla bağlı bəzi mətləbləri aydınlaşdırmalı oldu. Ə.Topçubaşı Qabbanın missiyasının üzvü Valeri ilə görüşlər (13 və 28.VI.1919) keçirdi. Bu söhbətlərdə Valeri – **a)** AXC hökumətinin özünün çoxlu italyan əsgərinin göndərilməsinə razılığını, **b)** İtaliya dövlətinin tərəddüdlərini, **c)** Əlimərdan bəyin mövqeyini öyrənmək istədiyini vurğulamışdı (3).

Təxminən eyni vaxtda baş verən hadisələr Qafqaz (Azərbaycan) üzərində mandatlıq məsələsində sürprizlər yaratdı. Sülh konfransı ingilis qoşunlarının Qafqazdan çıxarılması ilə əlaqədar rəsmən məlumatlandırıldı (28.VI.1919). Müttəfiqlər ingilislərin italyanlarla əvəzlənməsinə dair qərar çıxardılar. Habelə Transqafqazın İtaliya mandatına verilməsi razılaşdırıldı.

Lakin İtaliyanın yeni hökuməti və Sülh nümayəndəliyi məsələyə fərqli münasibət bildirdi. Qafqaz üzərində İtaliya mandatını baha başa gələ biləcək avantüra kimi dəyərləndirən yeni Baş nazir F.Nitti regiona qoşun göndərməkdən imtina etdi. Ümumiyyətlə, mandat qəbul olunmadı. Reallıqları nəzərə almaqla siyasət yeritməyə çalışan yeni hökumət Qafqaza qoşun göndərilməsini Rusiya ilə müharibəyə cəlb olunmaqla (artıq Türkiyəyə silahlı müdaxilədə iştirak edilirdi) ölkənin iqtisadiyyatının dağılması kimi qiymətləndirirdi (4, 152).

Yeni şəraitlə bağlı AXC və gürcü, dağlı təmsilçiləri İtaliyanın Fransadakı səfirliyinin attaşesi qraf Saldino ilə qeyri-rəsmi görüş (“ziyafət diplomatiyası” tədbiri) keçirdilər. Saldino öz hökumətinin Qafqaza dair mövqeyini (yuxarıda sadalanan mülahizələrdən bəzilərini) burada açıqladı. Az sonra (31.VII.1919) İtaliya tərəfi Güney Qafqaza qoşun göndərməyəcəyinə dair rəsmi məlumatı Azərbaycan hökumətinə çatdırdı. İngilis qoşunlarının Qafqazı tərk etmələri ilə Azərbaycanda elə bir ciddi xarici hərbi qüvvə qalmadı. Ölkəmiz Rusiya təhlükəsi ilə üz-büz-təkbətək dayanmalı oldu.

Ə.Topçubaşının “Paris məktubları”ndan birində (22-25.IX.1919, №9) qeyd edildiyi kimi, təxminən elə bu dövrlərdə gürcü və dağlıların Sülh nümayəndəlikləri ilə aparılan birgə müzakirələrdə (5) İngiltərəyə və gələcək Rusiyaya doğru istiqamətlənmək imkanları məsələsi də araşdırılmışdı. Qorxulu

səhvədən qaçılması məqsədi ilə məsələyə dair birgə məşvərətdən sonra Millətlər Cəmiyyətinə müraciət olunması və müvafiq mandatı alacaq dövlətin onun vasitəsi ilə müəyyənləşdirilməsi razılaşıdırıldı.

Lakin az sonra Azərbaycan Sülh nümayəndəliyi (M.H.Hacınski) birbaşa İngiltərəyə müraciət etməyi vacib saydı. İngiltərədən məlum müddət ərzində Qafqaz (Azərbaycan) mandatını öz üzərinə götürmək xahiş olundu. Onun razılığını aldıqdan sonra isə İngiltərəyə müvafiq mandat verilməsi xahişi ilə Millətlər Cəmiyyətinə müraciət olunması qərarına gəldi. Lakin gürcülərlə birgə iclasda bu qətnamə keçmədi.

Çünki gürcülər İngiltərə ilə əlaqələr saxlamağı zəruri saysalar da Londona xüsusi müvafiq təmsilçilik göndərilməsi vaxtının hələ yetişmədiyini bildirdilər. Bu zaman həm də İngiltərədəki parlament seçkiləri və gözlənilən hökumət dəyişiklikləri, habelə Xarici İşlər naziri Balfurun Parisdə olmaması da nəzərə alındı. İngilis qoşunlarının Qafqazda saxlanılmasına dair müxtəsər xahiş ərizəsi (28.VIII.1919) də nəticə vermədiyindən gözləmək qərarına gəldi.

Gələcək Rusiyaya istiqamətlənməyə gəldikdə isə onun Parisdəki təmsilçiləri əvvəlki mövqelərində israrlı görünürdülər. Sazonov, Milyukov və b. “Rusiyani demokratiyanın idarə edəcəyi”ndən dəm vuraraq onun vahidliyi və bölünməzliyi”nin təbliğatçıları rolunda çıxış edirdilər. Onlar Rusiyanın “keçmiş ögey oğulları”nın müstəqilliyi fikrini əsla yaxın buraxmırdılar. Bunu belə “dəlillərlə əsaslandırmağa” çalışırdılar: “müstəqil Azərbaycan şüarını yalnız ziyalılar irəli sürürlər” və “sadə azərbaycanlılar Rusiyadan ayrılmaq istəmirlər”. Bütün bu ifrat böyük dövlətçilik və şovinist baxışlar “ağ”lığından və “qırmızı”lığından asılı olmayaraq hər hansı bir Rusiyaya oriyentasiyanı mümkünsüz edirdi.

3. Fransanın Qafqaz (Azərbaycan) mandatına münasibətinə gəldikdə isə:

- regiona fransız himayəsi gerçəkliklə uzlaşmırdı. Çünki Qərb dövlətləri arasında Fransa “Vahid və bölünməz Rusiya”nın ən ardıcıl, qəti tərəfdarı idi;
- AXC ilə ticarət-iqtisadi əlaqələr qurulmasında maraqlı olan Fransa onu nə faktiki, nə də hüquqi cəhətlərdən tanımaq istəmirdi. Fransa diplomatiyasına görə, yeni respublikalardan yalnız bolşeviklərə qarşı fəal mübarizə aparana, yaxud bu işə yaxından yardım göstərənə rəğbətlə yanaşmaq mümkündür;
- fransızlar Qafqaza himayə məsələlərində oradakı şəraitin qeyri-sabitliyini və regionla hər cür əlaqələr saxlamağın çətinliyini önə çəkirdilər.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Fransanın Qafqaza (Azərbaycana) nüfuz etməsi prosesinə artıq başlanılmışdı. Bu işdə keçmiş Ticarət naziri, o vaxt isə deputat olan Monzi xüsusi fəallıq göstərirdi. Fransa hökuməti Qafqaza xüsusi missiya da göndərmişdi. Onun əsas vəzifəsi gələcəkdə regionun bütün xalqlarını əhatə edən Qafqaz Federasiyasının yaradılması imkanlarını öyrənməkdən və bununla bağlı da yerlərdəki durumu araşdırmaqdan ibarət idi. Missiyaya erməni İv. Loris-Melikov da daxil idi (O, Sülh konfransındakı erməni milli nümayəndəliyinin üzvü, Ermənistan Respublikasının Parisdəki təmsilçisi

graf Loris-Melikovun qardaşı oğlu idi. Tiflisdə Əlimərdan bəylə gimnaziyada oxumuşdu. Qafqaz respublikalarının müstəqil mövcudolma imkanlarına şübhə ilə yanaşırdı. “Vahid və böyük (6) Rusiya” tərəfdarı kimi tanınmışdı).

Xarici siyasət idarəsi Qafqaz dövlətləri ilə müqavilələr bağlamasa da rabitə-ticarət əlaqələrinə dair müəyyən hökumət qərarları qəbul olunmuşdu. Bütövlükdə isə Fransa Qafqaza hərtərəfli himayə göstərmək fikrindən uzaq idi.

4. ABŞ rəhbərliyi çalışırdı ki:

- ingilislərin Qafqazdan çəkilmələri ilə bağlı regionda yaranan vakuumu doldursun. Qafqaza yetərinə hərbi qüvvə gətirməyin imkansızlığı ABŞ-ı diplomatiyaya üstünlük verməyə məcbur edirdi. Buna görə də o, Qafqaz mandatına yiyələnməkdə maraqlı idi;
- Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qənim kəsilən ermənilərdən faydalanın və AXC-nin Amerika himayəsinə razılığından istifadə etsin.

Qafqazda nüfuz dairəsi uğrunda fəal mübarizəyə qatılan ABŞ öncə Sülh konfransı Dördlər Şurasının qərarı ilə (28.VI.1919) Ermənistan üzərində səlahiyyətlərə sahib oldu. Müəyyən məşvərətdən (5.VII.1919) sonra (C.Harbord-V.Haskel seçimi ilə bağlı) ikinci Müttəfiqlərin Ermənistanına Ali komissarı təyin edildi. Əvvəllər Qafqaz mandatına yiyələnməkdə çox israrlı görünən ABŞ az sonra bu məsələdə təkid göstərmədi. Bu işdə iki amilin (hadisənin) rolu danılmazdır: Haskelin Transqafqazdakı vəziyyətə dair Parisdə Sülh konfransına məruzəsi ilə (XI.1919) əlaqədar yaranan diplomatik qalmaqal və Harbord missiyasının nəticələri (rəyi). Parisə gələn Haskel öz təşəbbüsü ilə Əlimərdan bəylə də görüşdü. İstər bu görüşdə, istərsə də konfransın Ali Şurasında Haskelin məruzəsinə dair müzakirələrdə (14-15.XI.1919) çoxlu maraqlı məqamlar üzə çıxdı, etiraflar edildi və təkliflər verildi. Bunları aşağıdakı tezisvari fikirlərlə ifadə etmək mümkündür:

a) Ali komissarın Ə.Topçubaşı ilə söhbətdə Azərbaycanla bağlı önə çəkdiyi məqamlar:

- “xalqınız sülhsevərdir və qətiyyətlə ermənilərin düşməni deyildir”;
- “qəyyumluqdan birinci növbədə Azərbaycan qurtarmalıdır!”;
- “Naxçıvan və Şərurda indi sakitlikdir. Amerikalı qubernatorun idarə etdiyi neytral zona yaradılmışdır” (Buradakı ikinci fikirdə yanlışlıq vardır. Çünki əslində bu qubernatorluğun təşkili baş tutmamışdı (7));
- “Sülh konfransı artıq Şimali Qafqazda Denikin üçün demarkasiya xətti müəyyənləşdirib və o, həmin xətdən cənuba doğru hərəkət edə bilməz”;
- “nə bütün ermənilər yaxşıdılar, nə də eyni dərəcədə bütün türklər pisdirlər”;
- Türkiyə və Qafqazı “ümumi bir mandat altında birləşdirmək olardı. Lakin Amerika həmin mandata sahib çıxmayacaqdır”.

b) Haskelin məruzəsi ilə bağlı yaranan diplomatik qalmaqalın başlıca cəhətləri:

- onun Ali Şuradan xəbərsiz - amerikalılar tərəfindən Sülh konfransına çağırılması;

- Transqafqazın ABŞ-ın mandatına verilməsi təklifi. Polkovnikin dəlilləri: regionda iqtisadi durumun fəlakət həddinə yetişməsi; Qafqaz respublikaları arasındakı ərazi mübahisələri; ER-in AXC-GR müqaviləsinə qoşulmaması. – Çıxış yolu kimi üç respublikanın vahid mandatda birləşdirilməsi lazım bilinir;
- Ali komissarın səlahiyyətlərini aşaraq Ermənistanla kifayətlənməyib Azərbaycan və Gürcüstan barəsində də məlumatlar verməsi;
- sonda gələnən qənaət – Haskel Müttəfiqlərin bütün Transqafqazda Ali komissarı kimi deyil, yalnız “Amerika Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi” Qafqaz bölməsinin rəhbəri olaraq Azərbaycan və Gürcüstanda da fəaliyyət göstərə bilər.

Qafqaz üzərində ABŞ mandatu ilə əlaqədar məsələlər sırasında Harbord missiyasının da özəl yeri vardır. Həmin missiya məqsədləri, hərəkət marşrutu, keçirdiyi görüşlər və apardığı müzakirələr, gəldiyi nəticələr, ona verilən önəm və tələblər baxımından olduqca diqqətçəkicidir. Qafqaz dövlətlərinin Sülh nümayəndəlikləri (ermənilər çıxılmaqla) birgə iclaslarında regiona xüsusi komissiya göndərilməsinin konfransdan xahiş edilməsinə dair çoxlu müzakirələr aparmışdılar (Belə bir ideya ABŞ təmsilçiləri tərəfindən əvvəlcə dağlılara məsləhət bilinmişdi). ABŞ-ın komissiya göndərilməsi ilə bağlı motivi müzakirələrdə rahatsızlıq doğurdu. Çünki Qafqazda təhlükəli vəziyyətin tənzimlənməsi və öncə də insan qanı axıdılmasının dayandırılması motivi ilə komissiya göndərilməsinə dair konfransa müraciət ingilisləri narazı sala bilərdi. Buna görə də yalnız mülki şəxslərdən ibarət komissiya göndərilməsinə dair gələnən qənaət ABŞ-ı qane etmədi.

Belə olduqda Birləşmiş Ştatlar hökuməti yalnız öz adından Qafqaza nümayəndə heyəti yollamaq qərarına gəldi. Bu işdə əsas məqsəd regiondakı durumu dərinlən öyrənmək və Qafqaz üzərində ABŞ mandatu ilə bağlı bəzi tövsiyələr hazırlamaqdan ibarət idi. Bu missiya Qafqaz respublikalarının, o cümlədən də AXC-nin ABŞ tərəfindən tanınması kimi dəyərləndirilə bilməz). Amerikanın hərbi-siyasi dairələrində yetərincə tanınan general C.Harbordun başçılıq etdiyi bu missiya təqribən üç aya qədər (avqustun sonlarından oktyabrın ortalarına qədər) davam etdi.

Missiyanın marşrutu və yolboyu keçirdiyi görüşlər də çox önəmli idi. Marşrut İstanbul, Sivas, İrəvan, Tiflis, Bakı və s. mühüm siyasi mərkəzlərdən keçmişdi. Missiya müddətində Sivasda Mustafa Kamal Paşa, Cənubi Qafqaz respublikalarının paytaxtlarında dövlət – hökumət başçıları, diplomatlar və Parisdə isə Sülh nümayəndəlikləri ilə görüşlərdə müxtəlif səpkili müzakirələr aparılmışdı.

Azərbaycan hökuməti Harbordun missiyası ilə bağlı məlumatlandırılmışdı. Doğrudur, Harbord nədənsə (onun həddən ziyadə məşğulluğu və s. vurğulanır) Parisdən yola düşməzdən öncə və oraya qayıtdıqdan sonra da Ə.Topçubaşı ilə görüşməmişdi. Əlimərdan bəy yalnız ABŞ-ın AXC-dəki nümayəndəliyinin başçısı (Harbordun Azərbaycan üzrə müvəkkili) polkovnik C.Reylə

görüşüb müəyyən müzakirələr aparmışdı. Bakıda H.Z.Tağıyevin evində yaşayan Harbord AXC-nin Baş naziri, diplomatları, buradakı erməni icması və səfiri T.Bekzadyanla, habelə digərləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdi.

Harbordun missiyasının Azərbaycana dair qənaətləri və Qafqaz (Ermənistan) üzərində ABŞ mandatı ilə bağlı nəticələri də xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Bununla əlaqədar missiyanın müşahidə-təəssüratı və məruzəsindəki (yekun rəyindəki) aşağıdakı məqamlar maraq doğurur:

a) Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi-siyasi durumundan razılıq, müstəqil dövlət kimi mövcud olmaq imkanının etirafı (8, 245) və onun Sülh konfransı tərəfindən tezliklə tanınması ehtimalı;

b) missiyanın “qonşuların böyük dövlətlər arasında yaratdıqları narazılığın” Azərbaycanın tərəqqisinə əngəl törətməməsi arzusu (9);

c) Transqafqaz vahid mandatda birləşməlidir. Çünki (və ya Harbordun dəlilləri): Gürcüstanda bolşevizm təhlükəsi güclü olsa da, o müstəqillikdə israrlıdır; Ermənistan xarabalığı xatırladır və Rusiya mandatına tərəfdardır; Azərbaycanda idarəçilik üçün yerli kadrlar çatışmır və o, Türkiyəyə meyllidir, xristianlara etibar etmir, ancaq qabaqcıl nümayəndələri xarici əlaqələrin inkişafının zəruriliyi qənaətindədirlər;

ç) Ermənistan üzərindəki ABŞ mandatının lehinə (14) və əleyhinə (13) gətirilən dəlillərdə ikincilərin daha inandırıcı təsir bağışlamaları. Nəticə-tövsiyə olaraq Ermənistan üzərində mandata qarşı çıxılması;

d) Transqafqaz və İstanbul üzərində vahid ABŞ mandatına münasibətdə birmənalı mövqenin mümkünsüzlüyü. Ancaq Amerikanın Türkiyə mandatına razılığı;

e) ABŞ-ın Qafqaz mandatına marağına son qoyulması və Amerikanın siyasi dairələrindəki ermənipərəstlikdə çatlar yaranması.

Qafqaz üzərində mandatlıq və Azərbaycanın mövqeyi ilə bağlı məsələlərə dair ümumiləşdirmələrdə (dəyərləndirmələrdə) bəzi tezislərə önəm verilməsi vacibdir. Mandat sahiblərinin mənafeləri, onları reallaşdırılmaq imkanları və Azərbaycanın dövlətçilik maraqları baxımından aşağıdakılar önə çəkilməlidir:

1) Böyük Britaniya mandatı: İngiltərənin Qafqaza, Yaxın və Orta Şərqlə dair maraqlarını təmin edirdi. Onun hərbi-iqtisadi və siyasi-diplomatik imkanları baxımından mümkündür. Regionun ümumi inkişafı cəhətdən sərfəli sayılırdı. Azərbaycanın Denikin və Lenin rusiyalarının təcavüzündən müdafiəsində qərant ola bilərdi;

2) İtaliya mandatı: Regiondakı (Azərbaycandakı) güclü iqtisadi maraqlarla hərbi imkanlar və diplomatik nüfuz arasındakı kəskin uyğunsuzluq onu mümkünsüz edirdi. Rusiya və Türkiyə ilə irimiqyaslı hərbi qarşıdurma çəkindirici amil sayılırdı. Məcburi razılıq ola bilərdi, lakin AXC üçün faydalı deyildi;

3) Fransa mandatı: Qafqaza maraq zəifdi. Regiona təsir imkanları əsla böyük deyildi. Qatı “Böyük Rusiya”çı sayılırdı. Mandatın gerçəkləşdirilməsi tamamilə ümitsiz görünürdü. Azərbaycan üçün qətiyyənlə məqbul ola bilməzdi;

4) ABŞ mandatı: Böyük geostrateji məqsədlərlə yetərsiz imkanlar

uzlaşmırdı. Qərbi Avropanın güclü müqaviməti mandatı əngəlləyən amillərdən hesab olunurdu. Azərbaycanca yararlılığı sual altında idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.970, siy.1, iş 142, v.18.
2. Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). М.: Наука, 2010, 576 с.
3. Ə.Торçубаşовун Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədrinə məktubu, 08.IX.1919// ARDA, f.970, siy.1, iş 142, v.17.
4. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti, 3 cildə, I c. Bakı: BDU, 2011, 312 s.
5. ARDA, f.970, siy.1, iş 142, v.205-212.
6. ARDA, f.970, siy. 1, iş. 142, v.31; Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Торçубаşов. Bakı: ADA, 2013, 588 s.
7. Газ. «Азербайджан», 1919, 14 ноября, 18 декабря.
8. Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, 438 s.
9. Газ. «Азербайджан», 1919, 21 октября.

ВОПРОС ЗАПАДНОГО МАНДАТСТВА НАД КАВКАЗОМ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются причины возникновения вопроса Западного мандатства над Кавказом. Далее в ней рассматриваются интересы и возможности Великобритании, Италии, Франции, США в связи с применением мандатной системы над регионом. Основное внимание уделено исследованию отношения Азербайджанской Демократической Республики к мандатной системе.

Ключевые слова: Парижская (Версальская) конференция, мандатная система, АДР, Мирная делегация, интересы

THE VIEW OF PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN TOWARDS THE ISSUE OF WESTERN MANDATE OVER CAUCASUS

I.M.MUSA

SUMMARY

The paper studies the causes of the emergence of the issue of Western Mandate over the Caucasus. The author considers the interests and resources of Great Britain, Italy, France, USA concerning the implementation of the mandate system in the region.

Key words: Paris (Versal) Conference, the mandate system, the People's Republic of Azerbaijan, representation of Peace, interests.